अद्वैतवेदान्ते गुरुपरम्परा

अङ्कुरच्याटार्जी*

भूमिका

भारतीयशिक्षापरम्परायाः मूलाधारभूता गुरुशिष्यपरम्परा केवलं ज्ञानस्य सम्प्रेषणस्य माध्यममेव नासीत्, अपितु शिष्यस्य चरित्रनिर्माणस्य, जीवनमूल्यानां संवर्धनस्य, नैतिकतायाः विकासस्य च महत्त्वपूर्णं साधनमपि आसीत्। प्राचीनकालादारभ्य आधुनिकयुगपर्यन्तं कालपरिवर्तनानुसारं गुरुशिष्यपरम्परायाः स्वरूपे तथा भूमिकायां परिवर्तनं जातम्। सनातनधर्मदर्शने ज्ञानं न केवलं सूचनाप्राप्तेः अथवा सूचनासञ्चयस्य साधनम्, अपितु आत्मविकासस्य, विवेकजागरणस्य, आत्मसाक्षात्कारस्य, अन्ततः मोक्षप्राप्तेश्च साधनम् इति प्रतिपाद्यते।

गुरुशिष्यपरम्परायां गुरुः केवलं विषयज्ञानप्रदाता शिक्षकः नासीत्, अपितु शिष्यस्य जीवनस्य मार्गदर्शकः, संरक्षकः, प्रेरकः, आदर्शपुरुषश्च आसीत्। शिष्यश्च केवलं पुस्तकीयज्ञानं न अधिगच्छति स्म, अपितु धैर्यं, साहसं, आत्मसंयमं, अनुशासनं, नैतिकतां, कर्तव्यबोधं तथा समाजं प्रति उत्तरदायित्वभावनां च आत्मसात् करोति स्म। स्वामिविवेकानन्दस्य मातृशारदादेव्याश्च छुरिकासम्बन्धिनी घटना अस्याः परम्परायाः सजीवमुदाहरणरूपेण उपस्थाप्यते। अस्यां घटनायां गुरुणा शिष्यस्य साहसस्य, मानसिकसन्तुलनस्य, विवेकस्य च परीक्षणं कृतम्, येन स जीवनस्य प्रत्येकं क्षेत्रे स्वस्य उद्देश्यं दृढनिष्ठया, धैर्येण, शान्ततया च साधयितुं समर्थो भवेत्।

---

* चतुर्थवर्षीयच्छात्रः, संस्कृतदर्शनविभागस्य, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्द-शैक्षणिक-शोधसंस्थानस्य, बेलुडमठस्य।

एवमेव आचार्यचाणक्यस्य चन्द्रगुप्तमौर्यस्य च सम्बन्धः गुरूशिष्यपरम्परायाः प्रभावस्य महत्त्वपूर्णमुदाहरणम् अस्ति। चाणक्येन चन्द्रगुप्तस्य न केवलं राजनीतिशास्त्रे राज्यशासनकौशले वा प्रशिक्षणं कृतम्, अपितु तस्य नेतृत्वक्षमतायाः, आत्मविश्वासस्य, कर्तव्यनिष्ठायाश्च विकासः अपि साधितः। तक्षशिलानालन्दादीनां प्राचीनविद्याकेन्द्राणि च भारतीयज्ञानपरम्परायाः गौरवपूर्णानि प्रतीकानि आसन्, यत्र ज्ञानस्य विविधशाखानां अध्ययनेन सह शिष्याणां व्यक्तित्वनिर्माणे, अनुशासने, नैतिकमूल्येषु, नेतृत्वगुणेषु च विशेषं बलं प्रदीयते स्म।

प्राचीनभारते गुरुशिष्यसम्बन्धः कथम् आसीत्?

प्राचीनभारते गुरोः शिष्यस्य च सम्बन्धः अत्यन्तम् आदर्शः आसीत्। तयोः सम्बन्धः पितृ–पुत्रयोः सम्बन्धवत् आसीत्। शिष्यः स्वस्य आचार्यं पितृतुल्यं मातृतुल्यं च मन्यते स्म। सः कदापि आचार्यं प्रति द्रोहं न कुर्यात्। आचार्यस्य आज्ञां पालयेत् तथा च तस्य सम्मानं कुर्यात्।

आचार्यस्य उच्चस्थानस्य उल्लेखः महाभारतेऽपि दृश्यते। तत्र आचार्यस्य महत्त्वं तथा गौरवं स्पष्टतया प्रतिपादितम् अस्ति। मनुस्मृतावपि गुरु–शिष्यसम्बन्धस्य महत्त्वं वर्णितम् अस्ति। मनुस्मृतेः अनुसारं विद्या ब्राह्मणस्य समीपम् आगत्य कथयति— “अहं तव कोशः अस्मि। मम रक्षणं कुरु। मां निन्दकानां हस्ते मा ददातु। यं त्वं पवित्रं जितेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं मन्यसे, तस्मै मां पाठय।”

मनुस्मृतेः अनुसारं द्विजबालकस्य द्वे जन्मनी भवतः। प्रथमं जन्म मातुः गर्भात् भवति। द्वितीयं जन्म उपनयनसंस्कारात् भवति। द्वितीयं जन्म ज्ञानस्य प्राप्तये भवति। अस्मिन् द्वितीये जन्मनि गायत्री तस्य माता भवति, आचार्यः च तस्य पिता भवति। अतः आचार्यस्य स्थानं प्राचीनभारतीयशिक्षाव्यवस्थायाम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् आसीत्। मनुस्मृतौ कथितम् अस्ति यत् उपनयनसंस्काराद्

अनन्तरं विद्यार्थिनः द्वितीयं जन्म भवति। शिष्यः गुरोः समीपं गत्वा अध्ययनं कृत्वा तस्मै शुल्कं न ददाति स्म। अपि तु गुरुः स्वयमेव शिष्याय भोजनं वस्त्रादीनि च दत्त्वा तस्य साहाय्यं करोति स्म।

शिष्यस्य रोगे गुरुः तस्य सेवां करोति स्म तथा च औषधैः तस्य उपचारं करोति स्म। शिष्यः गुरोः परिवारस्य सदस्य इव तस्य गृहे निवसति स्म। स गृहकार्येषु गुरोः साहाय्यं करोति स्म। शिष्यः गुरोः कृते भिक्षां याचति स्म तथा च गुरोः आज्ञां पालयितुं सदा उद्यतः भवति स्म। स गुरोः निन्दां कर्तुं न शक्नोति स्म तथा च गुरोः निन्दां श्रोतुमपि न शक्नोति स्म।

इदानीम् अद्वैतवेदान्ते गुरुपरम्पराविषये यथामति प्रस्तूयते। अद्वैतवेदान्ते का गुरुपरम्परा इति आलोच्यमाने आदौ अयं श्लोकः विद्वद्भिः उच्यते —

नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च।
व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम्॥
श्रीशङ्कराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम्।
तं तोटकं वार्त्तिककारमन्यान् अस्मद्गुरून् सन्ततमानतोऽस्मि॥

तत्र गुरुपरम्परा एवम् अस्ति—आदौ नारायणः विष्णुः, ततः क्रमेण ब्रह्मा, वसिष्ठः, शक्तिः, पराशरः, वेदव्यासः, शुकदेवः, गौडपादाचार्यः, गोविन्दभगवत्पादः, श्रीमच्छङ्करभगवत्पादः, अपि च श्रीमच्छङ्करभगवत्पादस्य शिष्याः पद्मपादाचार्यः, हस्तामलकाचार्यः, तोटकाचार्यः, सुरेश्वराचार्यः च।

इदानीम् उपर्युक्तानाम् आचार्याणां कालविषये ग्रन्थविषये च किंचित् विचार्यते। परन्तु नारायणः, ब्रह्मा, वसिष्ठः, शक्तिः, पराशरः, वेदव्यासः, शुकदेवः, एते पौराणिकवैदिकमहर्षयः सन्ति। तेषाम् ऐतिहासिककालः निश्चितरूपेण ज्ञातुं न शक्यते। अतः तेषां कालनिर्णये विद्वत्सु मतभेदाः सन्ति। इदानीं नारायणादीनां पौराणिकवैदिकमहर्षीणां प्रमुखग्रन्थविषये उच्यते— नारायणस्य नारायणीयम्, वसिष्ठस्य योगवसिष्ठः,वसिष्ठस्मृतिः, पराशरस्य

विष्णुपुराणम्, पराशरस्मृतिः, बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्, व्यासस्य महाभारतम्, ब्रह्मसूत्राणि, अष्टादशपुराणानि, श्रीमद्भागवतं च।

इदानीं गौडपादाचार्याणां कालविषये ग्रन्थविषये च अत्रोच्यते। आदौ तावत् गौडपादाचार्यः। आचार्यस्य कालः प्रायः षष्ठी-सप्तमी ईशवीय-शताब्दी। तस्य कृतिः इत्युक्ते माण्डूक्यकारिका इति। द्वितीयः गोविन्दभगवत्पादः, तस्य कालः प्रायः सप्तमी-अष्टमी ईशवीय-शताब्दी। तस्य स्वतन्त्रग्रन्थः निश्चितरूपेण उपलब्धः नास्ति। तृतीयः वेदवेदान्तविदां वरः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः अद्वैतसिद्धान्तप्रदीपः श्रीमच्छङ्करभगवत्पादः। आचार्यस्य विषये यत्किमपि वदामि तत् स्वल्पम् एव।

अष्टवर्षे चतुर्वेदी द्वादशे सर्वशास्त्रवित्।
षोडशे कृतवान् भाष्यं द्वात्रिंशे मुनिरभ्यगात्॥

आचार्यस्य सामर्थ्यं कथम् आसीत् इति अनेनैव श्लोकेन ज्ञायते। श्रीमच्छङ्कराचार्यः भारतीयदर्शनपरम्परायाः महान् आचार्यः आसीत्। सः अद्वैतवेदान्तस्य प्रमुखः प्रतिपादकः आसीत्। तेन उपनिषदां, भगवद्गीतायाः, ब्रह्मसूत्रस्य च भाष्याणि विरचितानि। तस्य दर्शनस्य मूलसिद्धान्तः “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः” इति प्रसिद्धः।

शङ्कराचार्यः भारतस्य विभिन्नेषु प्रदेशेषु भ्रमित्वा अद्वैतवेदान्तस्य प्रचारं कृतवान्। तेन ज्ञानमार्गस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्। सः अनेकान् स्तोत्रग्रन्थान् अपि अरचयत्। भारतस्य आध्यात्मिक–दार्शनिकक्षेत्रे तस्य योगदानम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। अतः श्रीमच्छङ्कराचार्यः दार्शनिकः, भाष्यकारः, आध्यात्मिकगुरुः तथा अद्वैतवेदान्तस्य महान् आचार्यः इति भारतीयपरम्परायां प्रसिद्धः अस्ति। सः भारतस्य विभिन्नेषु प्रदेशेषु भ्रमणं कृत्वा वैदिकधर्मस्य तथा अद्वैतवेदान्तस्य प्रचारं कृतवान्। तेन भारतस्य चतुर्षु दिशासु मठपरम्परायाः स्थापना कृता इति परम्परया मन्यते। एते

मठाः अद्यापि भारतीयसनातनपरम्परायाः संरक्षणे महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति। स शृङ्गेरी, द्वारका, पुरी, ज्योतिर्मठ इति चतुरः मठान् स्थापितवान्। आचार्यस्य कालः प्रायः ७८८-८२० ई०। तस्य कृतयः—ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, भगवद्गीताभाष्यं, दशोपनिषद्भाष्याणि, उपदेशसाहस्री, विवेकचूडामणिः, आत्मबोधः, दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् इत्यादयः।

श्रीमच्छङ्कराचार्यस्य प्रमुखाः चत्वारः शिष्याः आसन्। ते हि पद्मपादाचार्यः, हस्तामलकाचार्यः, तोटकाचार्यः, सुरेश्वराचार्यः च। पद्मपादाचार्यस्य कालः आसीत् अष्टमी-नवमी ई.शताब्दी, तस्य कृतिः पञ्चपादिका इति। अयम् आचार्यः विजयडिण्डिमनामकं भाष्यव्याख्यानं व्यरचयत्। परन्तु दैवात् सम्पूर्णव्याख्यानं न प्राप्यते, केवलं चतुर्थसूत्रान्तभागस्य पञ्चपादिका टीका उपलभ्यते। कथम् अस्य ग्रन्थस्य नाम पञ्चपादिका इति विषये मतभेदो वर्तते। केषाञ्चित् मते दैवदुर्विपाकात् परं श्रुतिधराः शङ्कराचार्याः पद्मपादाचार्यात् पूर्वं श्रुतं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादपर्यन्तं पञ्चपादानां व्याख्यानं पुनः अलेखयन्। अतः अस्याः टीकायाः पञ्चपादिका इत्यभिधानम्। किन्तु द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादान्तभागस्य टीका अद्यापि नोपलभ्यते। अन्येषां मते यथा चिकित्साशास्त्रे रुग्णः, भेषजं , वैद्यः, परिचारकः, परिचर्या इति पञ्च पादाः मुख्याः तथा वेदान्तशास्त्रेऽपि अध्यासः, ब्रह्मविचारः , ब्रह्मलक्षणं , ब्रह्मविषयकप्रमाणं, वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः इति पञ्च पादाः मुख्याः। चतुःसूत्र्याम् एते पञ्च पादाः विशेषेण व्याख्याताः इत्यतः अस्याः पञ्चपादिका इत्याख्या।

श्रीमच्छङ्कराचार्यस्य द्वितीयः शिष्यः हस्तमलकाचार्यः। तस्य कालः आसीत् अष्टमी-नवमी ई.शताब्दी, तस्य कृतिः हस्तामलकीयम्। तृतीयः शिष्यः तोटकाचार्यः। तस्य कालः आसीत् अष्टमी-नवमी ई.शताब्दी, तस्य कृतयः—श्रुतिसारसमुद्धरणम्, तोटकाष्टकम्। चतुर्थः शिष्यः सुरेश्वाराचार्यः।

तस्य कालः आसीत् अष्टमी-नवमी ई.शताब्दी, तस्य कृतयः—नैष्कर्म्यसिद्धिः, बृहदारण्यकोपनिषद्-भाष्यवार्तिकम्, तैत्तिरीयोपनिषद्-भाष्यवार्तिकम्, पञ्चीकरणवार्तिकम्।

अनन्तरकाले अद्वैतवेदान्तस्य द्वे प्रमुखे प्रस्थाने विकसिते—भामतीप्रस्थानं तथा विवरणप्रस्थानम्। भामतीप्रस्थानस्य प्रवर्तकः वाचस्पतिमिश्रः तथा विवरणप्रस्थानस्य प्रवर्तकः प्रकाशात्मयतिः ।

एवं प्रकारेण अद्वैतवेदान्ते गुरुपरम्परा कीदृशी अस्ति इति अत्र यथामति प्रतिपादितम्। अतः गुरुपरम्परा केवलं गुरुशिष्यसम्बन्धस्य परम्परा न, अपितु ब्रह्मविद्यायाः, ज्ञानस्य, साधनायाः च अखण्डा परम्परा अस्ति। अद्यापि अद्वैतवेदान्तस्य अध्ययन–अध्यापनयोः अस्याः परम्परायाः महत्त्वं पूर्ववत् एव वर्तते इति शम्।